NEMZETTUDAT ÉS „NYÍLT TÁRSADALOM"*

NYÍRI KRISTÓF

A nyílt társadalom és annak ellenségei c. könyvében Popper egyebek mellett a nacionalizmus problémáját is elemzi. Ezt az elemzést az irodalom eddig nemigen méltatta figyelemre, jóllehet a nacionalizmus ama felfogása, melyet Popper könyvében kifejtett, azonosnak látszik azzal, melyet ma is, változatlanul, képvisel. Az az ítélet, melyet a közelmúltban megjelent önéletrajzában kimond – „Minden nacionalizmus gonosz"[1] – kétségkívül megfelel korábbi megfogalmazásainak, melyek szerint a nacionalizmus „föléb reszti ill. kiaknázza törzsi ösztöneinket, a szenvedélyt s az előítéletet", és lényegénél fogva „reakciós és irracionális".[2] Jelen tanulmányomban azt remélem kimutatni, hogy Popper a nacionalizmusról vallott nézetei szélsőségesen egyoldalúak; és hogy ama két – kölcsönös összefüggésben álló – fogalom, amely ezen nézetek elsődleges alapjául szolgál, a „nyílt társadalom" és a „kritikai racionalizmus" fogalma – illuzórikus, sőt üres.

Hadd foglaljam először össze, néhány idézet erejéig, Popper elemzését. A *„nacionalizmus kialakulásának* története", mondja Popper, „igen különös" történet, s „azok a tendenciák, amelyeket ez a kifejezés jelöl, kétségkívül szoros rokonságban állnak az ész és a nyílt társadalom elleni lázadással." A nacionalizmus „kifejezi azt a vágyunkat, hogy megszabaduljunk az individuális felelősség terhétől, melyet kollektív vagy csoport-felelősséggel kísérel meg helyettesíteni." Platón és Arisztotelész munkái, írja Popper,

> kifejezetten nacionalista nézeteket fejeznek ki; hiszen ezek a munkák harci kísérletet jelentenek a nyílt társadalommal s annak új, imperialisztikus, kozmopolita és egyenlősítő gondolataival szemben. A nacionalista politikai elmélet ezen korai fejlődése azonban Arisztotelésszel megrekedt. . . . körülbelül száz évvel ezelőttig a platóni-arisztoteliánus nacionalizmus gyakorlatilag eltűnt a politikai tanokból. (A törzsi és községi érzelmek persze mindig erősek voltak.) Amikor a nacionalizmus száz évvel ezelőtt újjáéledt, ez nem másutt történt, mint az egyébként is kevert népességű Európa egyik leginkább kevert népességű körzetében, Németországban, s különösen a nagymértékben szláv népességű Poroszországban. . . . A *nemzetállam elvét* így tehát csak rövid ideje vezették be a politikai elméletbe. Ennek ellenére

*Az Osztrák Wittgenstein Társaság 1978. augusztus 13. és 19. között az alsó-ausztriai Kirchberg am Wechsel-ben megrendezte III. Nemzetközi Wittgenstein Szimpoziumját. A Karl Popper filozófiájával is foglalkozó szimpoziumon előadást tartott az ELTE Bölcsészettudományi Kar Fikozófiatörténeti Tanszékének két munkatársa, Nyíri Kristóf egy. adjunktus és Fehér M. István tud. segédmunkatárs. Előadásuk – hivatkozásokkal bővített – szövegét itt közöljük.

[1] *Unended Quest. An Intellectual Autobiography.* Fontana, 1976. 105. o.

[2] *The Open Society and Its Enemies.* London: Routledge, 1945. II. köt., 47. o. és 49. o.

manapság oly széleskörűen elfogadott, hogy általában – szinte gondolkodás nélkül – úgyszólván természetesnek veszik. Azt lehetne mondani, hogy ez az elv ma a népszerű politikai gondolkodás egy implicit előfeltevését alkotja. Sokan éppenséggel a politikai etika alapposztulátumának tekintik...

Popper szerint a nacionalizmus ereje oly roppant, hogy még *Masaryk* is, „a nyílt társadalom egyik legnagyobb előharcosa", áldozatául esett. Masaryk nacionalizmusa azonban reakció volt a nemzeti elnyomással szemben, és ő mindig küzdött a nacionalista kilengések ellen. ... Masaryk Csehszlovákiája valószínűleg az egyik legjobb és legdemokratikusabb állam volt minden eddig létező államok között; mindennek ellenére azonban a nemzetállam elvére épült, olyan elvre, amely alkalmazhatatlan ezen a világon. Egy nemzetközi föderáció a Duna-medencében sok mindent megakadályozhatott volna.

A nemzetállam elve, írja Popper,

vagyis az a politikai követelés, hogy minden egyes állam területe valamely egyetlen nemzet által lakott területtel essék egybe, korántsem olyan magától értetődő, mint ahogyan sokaknak ma tűnik. Még akkor is, ha valaki tudná, hogy mit ért nemzetiségen, egyáltalán nem volna világos, hogy a nemzetiséget miért kell alapvető politikai kategóriaként elfogadnunk, fontosabb kategóriaként, mint például a vallást, vagy azt, hogy valaki egy bizonyos földrajzi körzetben született, vagy a lojalitást egy dinasztia iránt, vagy valamely politikai hitvallást, mint például a demokráciát (amely, mondhatnánk, az egyesítő elemet képezi a soknyelvű Svájcban). Ám míg a vallást, területet, vagy politikai hitvallást többé vagy kevésbé világosan meg lehet határozni, soha senkinek nem sikerült megmagyarázni, hogy mit ért nemzeten, megmagyaráznia ti. olymódon, hogy azt a gyakorlati politika alapjául lehetett volna használni. ... Mindazok az elvek, amelyek azt állítják, hogy valamely nemzetet a közös leszármazás, vagy a közös nyelv, vagy a közös történelem egyesít, elfogadhatatlanok, és nem alkalmazhatók a gyakorlatban. A nemzetállam elve nemcsak alkalmazhatatlan, de azt világosan soha nem is fogalmazták meg. Ez az elv mítosz. Irracionális, romantikus és utópikus álom, a naturalizmus és törzsi kollektivizmus álma.

A nacionalizmus mint politikai erő ugyanakkor egyáltalán nem mítosz; hanem, Popper szerint is, történelmi valóság. Napóleon németországi győzelmei például, egy „ösztönös és forradalmi nacionalizmus" reakcióját eredményezték, írja Popper, s ez a nacionalizmus „egy új vallás erejével" tört elő – kifejezéseként „a szabadság és egyenlőség iránti humanitáriánus vágyakozásnak".[3]

Ilyen elemzéseket olvasva – számos kérdés fogalmazódhat meg bennünk. Hogyan jöhet létre ösztönös nacionalizmus, azaz olyan érzés, mely emberek egy nagy csoportját ösztönösen egyesíti, ha ennek az egységnek az objektív alapjai teljesen hiányoznak? Miért nem lehet a valamely csoport iránt érzett erőteljes lojalitás a csoporthoz tartozást definiáló jegy – azaz, pontosabban, miért ne vezethetne a nemzettudat létezése, speciális esetekben, nemzetek létezéséhez – valami olyasmihez tehát, amit Popper állítása, hogy ti. a nemzetiség mítosz, kizár? Hogyan lehetséges nemzeteket elnyomni, ha nemzetek voltaképpen nem léteznek? Popper a nacionalizmus, nemzet, nemzetiség, nemzetállam

[3] Uo., 47–49. o., 297. o., 53. o.

kifejezéseket igencsak lazán használja; bármily speciális irányban explikálnók is azonban ezeket a kifejezéseket, világosnak látszik, hogy a *Nyílt társadalom* vonatkozó fejtegetései mindenképpen ellentmondásosak maradnak.

Ezen ellentmondásosság alapját, nyersen fogalmazva, abban láthatjuk, hogy az emberiség társadalom- és természettörténetének tényei Popper alapvető meggyőződéseit számos ponton megcáfolják. Hiszen vegyük csak szemügyre a nemzettel és nemzettudattal foglalkozó szakirodalom néhány világosan kibontakozó, kétségtelen eredményét. Alapvető felismerés először is, hogy a nemzettudat tökéletesen modern jelenség. A nemzethez való hozzátartozás egyaránt jelent kulturális kötődést és politikai elkötelezettséget: olyan lojalitásokat, amelyek a tizenhetedik és tizennyolcadik századot megelőzően – a polgárosodás korát megelőzően – nem estek egybe. Tekintsünk csak egyetlen példát. A tizenhetedik századot megelőzően a magyaroszági születés vagy magyar származás nem képezte szükséges feltételét annak, hogy valaki a *natio Hungarica* tagja legyen. A magyar „nemzet"-hez hozzátartozni annyit jelentett, mint hozzátartozni a magyar *nemességhez.*[4] Csak a tizenkilencedik század elején kezdett Magyarországon egy modern, kultúra-tudatos és nyelv-tudatos nemzeti érzés kibontakozni. – Nyugat-Európában a nacionalizmus jóval korábban vált meghatározó erővé. Első kiteljesedett megnyilvánulását a tizenhetedik századi Angliában láthatjuk. Hans *Kohn* írja: „A föltáruló új lehetőségekbe vetett hatalmas bizalomtól inspirálva, az angolok úgy érezték, hogy vállaikon történelmi küldetés terhe nyugszik. Ők, Anglia egyszerű népe, voltak a kiválasztott nép, egy olyan pillanatban, melyből az új, igaz reformáció kibontakozhat."[5] Az angol nacionalizmus, jellegzetes liberális elkötelezettségével, tetemes befolyást gyakorolt a franciákra, és lényeges tényezője volt a nacionalizmus megszületésének Brit Észak-Amerikában.

Popper tehát téved, midőn úgy véli, hogy a modern nacionalizmus a tizenkilencedik századi Németországban keletkezett, és téved akkor is, midőn a nacionalizmus eredetét Platónig és Arisztotelészig vezeti vissza. A görögök természetesen tisztában voltak ama kulturális különbségekkel, amelyek elválasztották őket a „barbároktól" – azaz minden más néptől –, de elsődleges politikai lojalitásaik a városállamhoz, a *polisz*-hoz kötődtek. És a német nacionalizmus – csakúgy, mint a közép-európai és kelet-európai nacionalizmus általában – pusztán lefordítása és átalakítása volt oly eszméknek, amelyek már a megvalósulás állapotában leledzettek másutt. Ahogy Kohn írja *The Idea of Nationalism* c. könyvében:

> Ahol a harmadik rend erőssé vált a tizennyolcadik század folyamán – mint Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban – a nacionalizmus főleg, bár sohasem kizárólag, politikai és gazdasági változásokban nyert kifejezést. Ahol azonban a harmadik rend még a tizenkilencedik században is gyönge volt és csupán a feltörekvés állapotában, Németországban, Olaszországban és a szláv népek között, a nacionalizmus főleg kulturális téren jutott kifejezésre. Ezen népek számára kezdetben nem annyira a nemzetállam, mint sokkal inkább a *Volksgeist* és

[4] A magyar *nemzetiség* – etnikai-nyelvi magyarság – fogalma, ugyanakkor, nem volt minden tartalom híján. Vö. Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem* (Budapest: 1974), ld. különösen a 69. o.-t és a 83. skk. o.-t. Ld. még például George Barany „Hungary: From Aristocratic to Proletarian Nationalism" c. tanulmányát, a Peter F. Sugar és Ivo J. Lederer által szerkesztett *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1969) c. kötetben, ld. különösen a 261. o.-t.

[5] Hans Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History.* 2. kiad. (New Jersey: 1965), 16. o.

annak irodalmi és néprajzi, anyanyelvi és történelmi kifejződése állt a nacionalizmus figyelmének középpontjában. A harmadik rend növekvő erejével, a tömegek politikai és kulturális ébredésével, ez a kulturális nacionalizmus hamarosan a nemzetállam megalakításának vágyába fordult. ... A nacionalizmus nyugaton ama erőfeszítés jegyében jött létre, hogy nemzetet építsenek a jelen politikai valósága és harcai közepette anélkül, hogy a múltnak túl sok szentimentális gondolatot szentelnének; Közép- és Kelet-Európa nacionalistái képzeletbeli hazát teremtettek, gyakran a múlt mítoszaiból és a jövő álmaiból, hazát, mely szorosan kapcsolódott a múlthoz, minden közvetlen kapcsolatot nélkülözött a jelennel, s melynek a remények szerint valamikor majd politikai valósággá kellett válnia. (Első kiad., 3. újranyomás, New York: 1946, 4. o., és második kiad., New York: 1961, 330. o.)

Popper – azáltal, hogy figyelmen kívül hagyja a nacionalizmus elsődleges, nyugat-európai változatait, és kizárólag romantikus közép-európai transzformációikra koncentrál – olyan fölfogáshoz jut el, melyben mind a nemzet-építő folyamat alapját képező objektív gazdasági és szociológiai valóságelemek, mind pedig ezen folyamat pozitív, konstruktív mozzanatai elhomályosulnak.

Gazdaságilag a nacionalizmus mindenekelőtt egy nemzeti piac megteremtését jelenti. Ahogyan Marx és Engels fogalmazta 1848-ban:

> A burzsoázia mindinkább megszünteti a termelési eszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltságát. A népességet összesűrítette, a termelési eszközöket centralizálta, és a tulajdont kevés kézben koncentrálta. Ennek szükségszerű következménye a politikai centralizáció volt. Független, szinte csak szövetséges viszonyban levő tartományokat, melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, egy nemzetté tömörítettek, melyeknek *egy* a kormánya, *egy* a törvénye, *egy* a nemzeti osztályérdeke, *egy* a vámhatára. (*A Kommunista Párt kiáltványa.* MEM 4. köt., 446. o.)

Azon kívül, hogy fölszámolja a helyi gazdasági korlátokat, a nemzeti piac kizárja a külföldi versenytársakat. Ahogyan Engels fogalmazta 1893-ban, „a burzsoázia uralkodása egy országban sem lehetséges nemzeti függetlenség nélkül".[6] Másfelől viszont a kapitalista termelési mód lényeges benső tendenciája – s ez, úgy tűnik, Marx és Engels vonatkozó írásainak uralkodó gondolata –, hogy meghaladjon minden nemzeti korlátot. „A burzsoázia" – mondja a *Kommunista Kiáltvány* –

> a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciósok nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égövek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolibb országok és éghajlatok termékei kellenek. (MEM 4. köt., 445. o.)

Marx a kapitalizmus történelmi szükségszerűségének tekintette a piac állandó szélesedését a tőke nemzetközivé válása révén. Ma, a multinacionális társaságok korában, immár

[6] A *Kommunista Kiáltvány* 1893-as olasz kiadásának előszava, ld. MEM 4. köt., 577. o.

nyilvánvaló, hogy Marx a tőkés fejlődés dinamikáját helytállóan ítélte meg. És az a kérdés, hogy a kapitalizmus, végső soron, előnyben részesítendő-e minden más gazdasági és társadalmi szervezeti formával szemben, azonos lesz azzal a kérdéssel, hogy egy világot, melyen multinacionális társaságok uralkodnak, végső soron előnyben részesítünk-e a nemzetállamok világához képest. E kérdést kiválóan elemzi R. J. Barnet és R. E. Müller, mostanában megjelent munkájában,[7] melyet itt hosszasabban szeretnék idézni.

A multinacionális vagy „globális" társaságok hatalma, írja Barnet és Müller,

> ezen társaságok ama egyedülálló képességéből ered, hogy a pénzügyeket, technológiát és fejlett piackutató és -teremtő eljárásokat a termelés világméretű integrálására használják fel, és így megvalósítsák az Egyetlen Nagy Piac ősi kapitalista álmát. Ez a kozmopolita vízió közvetlen kihívást jelent a hagyományos nacionalizmussal szemben. Valóban, a világ vezető vállalati menedzserei ma a nemzetállamban, amely valamikor az ipari forradalom felett bábáskodott, a bolygóméretű fejlődés fő akadályát látják. . . . A világmenedzserek szerint a globális vállalat az eszményi eszköz arra, hogy a bolygót integráljuk, mivel ez az egyetlen ember-létrehozta szervezet, amelynek sikerült megszabadulnia a nacionalizmus kötelékeitől. (*Global Reach,* 18. o. és 56. o.)

A „világmenedzserek" azt állítják, hogy a multinacionális vállalatok kínálják „az emberiség számára talán az utolsó valóságos lehetőséget arra, hogy olyan világrendet építsen, mely kevésbé elnyomó, mint a nemzetállamoké"; céljuk, úgymond, egy fogyasztói *közösséget* teremteni, „olyan kötelékeket, amelyek túlmutatnak fajon, földrajzi elhelyezkedésen és hagyományon".[8] Barnet és Müller szerint ezek a jelszavak nem megalapozottak. Hangsúlyozzák, hogy még ma is léteznek olyan feladatok, amelyeket csak a nemzetállam, mint területi és kulturális egység, oldhat – vagy oldhatna – meg. „A vállalat növekedése" – írják –

> nem más, mint a szervezés folyamatos győzelme területi megkötöttségek felett. . . . A vállalatok, amelyek mindenekelőtt világot-átfogó egyenlegük iránt éreznek lojalitást, szabadon mozognak a világban, jó üzleteket keresve a pénzügyek, a természeti kincsek és a munkaerő területén. De a háziasszony, aki egyensúlyba próbálja hozni a család élelmiszer-költségvetését, a munkás, aki állást keres, vagy a helyi iparosok, akik a hazai piachoz vannak kötve, már nem ilyen mozgékonyak. A nemzetállam raison d'être-je: valamely meghatározott terület védelme és fejlesztése. (Uo., 76. o.)

Jóllehet a nemzetállamok, egészében véve, újra meg újra képtelennek bizonyultak ama alapvető feladatok megoldására, amelyek megoldását tőlük remélték, a multinacionális globális vállalatok jelenlegi és jövőbevetített stratégiái Barnet és Müller szerint valójában még kevesebb valós reményt keltenek a „tömeges éhezés, tömeges munkanélküliség, és kiáltó egyenlőtlenségek" problémája megoldásával kapcsolatban.

> Valójában a globális vállalat csak súlyosbítja mindezeket a problémákat, mert az a társadalmi rendszer, melynek létrehozásában segédkezik, megsért három alapvető emberi szükségletet: a társadalmi egyensúly, az ökológiai egyensúly és a pszichológiai egyensúly szükségletét. (Uo., 364. o.)

[7] *Global Reach. The Power of the Multinational Corporations.* London: Jonathan Cape, 1975.
[8] Uo., 56. o. és 33. o.

Barnet és Müller nem állítja, hogy a nemzetállamok hatékony nemzetközi együttműködés hiányában is meg tudnák oldani problémáikat. Ám az ilyen együttműködés nézetük szerint előfeltételezi, „hogy a nemzeti kormányok és helyi közösségek ismét rendelkezzenek meghatározott lehetőségekkel arra, hogy saját területükön intézkedjenek."[9]

Azok a funkciók, amelyeket egy nemzeti közösség betölt vagy betölthet, nem ragadhatók meg pusztán gazdasági kategóriákban. A *Global Reach* szerzői nagyon is hangsúlyozzák, hogy a vállalati lojalitás pszichológiailag sem képes a nemzeti vagy területi lojalitások megfelelő helyettesítésére. „A gazdasági hatékonyság keresése" – írják –

> egyre szélesebb munkamegosztást látszik követelni, és kihívást jelent a család, a város és a nemzet iránt érzett lojalitásokkal szemben. A mobilitás másképpen gyökértelenségnek is nevezhető. Semmi sem mutat arra, hogy a globális vállalati egyenleg iránt érzett lojalitás inkább kielégíti az individuumot, mint a föld egy darabja iránt érzett lojalitás... Ama mítosz terjesztésével, hogy a fogyasztás örömei egy közösség alapját képezhetik, a globális vállalat segédkezet nyújt a valóságos közösség lehetőségeinek megsemmisítéséhez – egy olyan állapot megteremtéséhez, amelyben az emberek közötti valódi érintkezés lehetetlenné válik. (Uo., 365. o.)

Ha a kapitalizmus, és különösen a globális kapitalizmus, gyökértelenséghez vezet, nagyon is elképzelhető, hogy az itt föltáruló veszélyekkel szemben, bizonyos körülmények között, a nemzeti közösségek építése, a nemzettudat kikristályosítása jelenti a nyilvánvaló választ. Ahogy *Hanák* Péter írta a közelmúltban:

> A fejlett és elgépiesedett ipari civilizációk egyénének magányérzetét nem oszlatja a makrostrukturális közösségekhez való lazuló, formálissá váló hozzátartozás; új, személyesen átélhető kisebb közösségeket keres, vagy a régiekhez, az elhagyottakhoz, elhanyagoltakhoz tér vissza – éppen elidegenedés és az uniformizálódás ellenszerét keresve.... egy elvont ráció számítógépesített logikája szerint alkalmasint ésszerűbb és gazdaságosabb lenne a regionális, etnikai, nyelvi tarkaságok megszüntetése, a kis népek beolvasztása, a helyi egységeknek egy tökéletesen racionalizált megalocentrumba való összevonása. – A történelem emberi logikája azonban nem az absztrakt ráció modellje szerint alakul. Korunk másik fő tendenciája, a decentralizáció, a helyi autonómiák kiépítése lényegét tekintve nem szűklátókörű lokálpatrióták, nem fanatikus nacionalisták öncélú machinációja, hanem a kis közösségi érdek, a szerves kultúra, az önrendelkező élet védelme a túlburjánzó centralizáció, a monopóliumos hatalmi központok, az öncélú bürokratizmus elhatalmasodása, korunk nagyonis fenyegető veszélyei ellen. („Az etnikai tudatosság reneszánsza". *Élet és Irodalom* 1978. febr. 18., 3. o.)

A nacionalizmusról szóló klasszikus munkájában Karl W. *Deutsch* hangsúlyozta, hogy az iparosodottság és a modern piacgazdaság viszonyai közepette

> gazdasági és pszichológiai előnyök származnak minden sikeres csoportképződésből, előnyök a feszültségben és bizonytalanságban élő egyének számára – férfiak és nők számára, akiket gyökértelenné tettek a társadalmi és technológiai változások, s a gazdasági versengés kockázatának légkörében sikerre éheznek. A piaci verseny közepette csaknem minden körülhatárolt csoport növelni képes tagjainak bizton-

[9] Uo., 373. o.

ságát és sikereit azáltal, hogy hatékonyan megszervezi önmagát, egyezteti tagjainak értékítéleteit és koordinálja viselkedésüket. Hatalmas tömegek érezték annak szükségét, hogy ilyen csoporthoz tartozzanak, és bizalmukat a nemzetbe vetették. ... Középponttal és vezető csoporttal bírván, a nemzetiség, tagjainak, a felemelkedő helycserék folytonos láncolatú lehetőségét kínálja. A gazdasági vagy kulturális versengés viszonyai közepette, a nemzethez-tartozás előjogokat jelent. Hangsúlyossá teszi a csoportpreferenciákat és csoportsajátosságokat, és így tendenciájában minden külső versenytársat kizár. Lehetőségeket ígér, mivel azzal kecsegtet, hogy kiküszöböli vagy enyhíti a tagjai társadalmi fölemelkedése útjában álló nyelvi, faji, osztály- vagy kasztkorlátokat. És biztonságot ígér, mivel azzal kecsegtet, hogy csökkenti a külső konkurrencia valószínűségét, érintsen az bármit, az üzlettől a házasságig vagy álláslehetőségekig. (K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality.* London: 1953. 75. sk. o.)

Ama csoportok határai, amelyek nemzetté vállhatnak, vagy a nemzetté-válás folyamatában leledzenek, korántsem élesek; de még ha elmosódottak és fokozatosak is, objektív határok kétségkívül léteznek.[10] – Jóllehet a terminológia változékony, a nacionalizmus irodalmában általában különbséget tesznek a „nemzetiség" és a „nemzet" fogalma között. P. F. *Sugar* megfogalmazásában

a *nemzetiség* különböző osztályokhoz, vallásos meggyőződésekhez, foglalkozásokhoz és műveltségi szintekhez tartozó olyan emberek csoportját jelenti, akik mindenki mástól megkülönböztethetőek, azáltal, hogy egyazon nyelvet beszélik, s osztoznak azon kulturális értékek némelyikében, melyek egy meghatározott nyelv használatához kötődnek s a rokonság meghatározhatatlan, ám valóságos érzéséből fakadnak. Ebben az értelemben a nemzetiség a nemzetségtől vagy törzstől csak fokozatilag különbözik, valamint abban, hogy nem hordozza az intézményesített egység vagy formalizált lojalitás konnotációit. Németország, Ausztria és Svájc németajkú lakosai, ezen szóhasználat értelmében, egyazon nemzetiséghez tartoznak, tekintet nélkül mindama más tényezőkre, amelyek elválasztják őket.

A nemzetiségek *nemzetekké* alakulnak, írja Sugar, amikor a nemzetiségi tudatot meghatározott politikai lojalitások egészitik ki (vagy olykor helyettesítik), mint például – jelesül – valamely *állam* iránti lojalitás.[11] Deutsch egy lényegileg hasonló megkülönböztetést alkalmaz, de a „nép" terminust használja annak jelölésére, amit Sugar a „nemzeti-

[10] 1859-ben Engels egyes nemzetek *„valóságos* természetes" határairól ír, „amelyeket nyelv és rokonszenv szab meg" („A Pó és a Rajna", MEM 13. köt., 276. o.), míg 1869-ben Marx a *„valóságos állami és nemzeti összefüggések"*-et szembeállítja az *„önkényes nyelvi összefüggések"*-kel (levél Engelshez, 1869. júl. 27-én, MEM 32. köt., 341. o.). E megnyilatkozások inkább kölcsönösen kiegészítik, mintsem kölcsönösen cáfolnák egymást, és első pillantásra is közös bennük a „valóságos" nemzeti határok meglétének elméleti előföltételezése. Engelshez írt, 1866. jún. 20-án kelt levelében Marx gúnyolódik azokon, akik a nemzetiségeket ill. nemzeteket „elavult előítéletek"-nek vélik, és ezzel kapcsolatban a nyelvi különbségek objektív létezésére utal (MEM 31. köt., 223. sk. o.). Engels a „nemzetkarakter" *(Nationalcharakter)* kifejezést is használja, például 1851. máj. 23-án kelt, Marxhoz írt levelében (Marx–Engels *Werke* 27. köt., 267. o.).

[11] Peter F. Sugar, „Roots of Eastern European Nationalism". A Sugar és Lederer által szerkesztett, id. kötetben, 4. skk. o.

ség" terminussal jelöl, és mind a *nemzetiség,* mind a *nemzet* fogalmát politikailag szervezett népekre alkalmazza. Deutsch „funkcionális" nemzet-meghatározása értelmében

> valamely néphez való tartozás lényegileg a társadalmi kommunikáció tág komplementaritásában áll. Abban áll, hogy egy adott csoport tagjaival hatásosabban és számosabb témával kapcsolatban vagyunk képesek kommunikálni, mint kívülállókkal. . . . a *nemzetiség* olyan nép, amely arra törekszik, hogy képes legyen tagjai viselkedését, bizonyos mértékig, hatásosan irányítani. . . . amint valamely nemzetiségben a már korábban is meglévő összetartozás-érzés s csoport-szimbólumok iránti lojalitás mellett kialakul az a képesség is, hogy tagjait kényszerítő erővel irányítsa, a nemzetiség gyakran *nemzetnek* tekinti önmagát, és mások is nemzetnek tekintik. Ebben az értelemben szokás volt lengyel, cseh vagy ír nemzetről beszélni azután is, hogy ezek a csoportok elvesztették korábbi politikai államukat, vagy mielőtt egyáltalán állami uralmat szereztek volna. (l. m., 71. o. és 78. sk. o.)

A nemzetiség–nemzet megkülönböztetés egyébként korántsem újkeletű. Részét képezte a tizenkilencedik század politikai terminológiájának, s gyakran előfordul Engels írásaiban is, ahol viszont egybeesik egy meglehetősen szerencsétlen, a „történelmi" és „történelemnélküli" nemzetek között tett megkülönböztetéssel. „Nincs olyan ország Európában," – írta Engels 1849-ben –

> amelynek ne lennének valamelyik zugában egy vagy több nép romjai, egy korábbi lakosság maradványai, háttérbe szorítva és leigázva attól a nemzettől, amely később a történelmi fejlődés hordozójává lett. Ezek a *népmorzsák,* egy a történelem menetétől, mint Hegel mondja, könyörtelenül eltiport nemzet maradékai,

nem rendelkeznek, vélte Engels, „nemzeti történelmi" hagyományokkal – „minden történelmi tetterő" híján vannak. S az olyan „nemzetecskék", amelyeket, mint Engels fogalmaz, „a történelem évszázadok óta akaratuk ellenére vonszol maga után", az olyan

> népek, amelyeknek sohasem volt saját történelmük, amelyek attól a pillanattól kezdve, amikor eljutnak a civilizáció elsődleges, legnyersebb fokára, máris idegen fennhatóság alá kerülnek, vagy akiket csak idegen iga *kényszerít* bele a civilizáció elsődleges fokába, ilyen népek nem életképesek, sohasem juthatnak el valamiféle önállósághoz. (MEM 6. köt., 163–165. o. és 264. sk. o.)

1866-ban Engels még mindig elvi különbséget tesz „Európa nagy és pontosan meghatározott, történelmi nemzetei" és a puszta „nemzetiségek" között. „Egyetlen ország sincs Európában," – írja –

> ahol ne különböző nemzetiségek élnének egyazon kormány alatt. A felföldi gaelek és a walesiek kétségtelenül más nemzetiségűek, mint az angolok, de senki sem fogja rég letűnt népek e maradványait, vagy akár a franciaországi Bretagne kelta lakosait nemzeteknek nevezni.

A nemzet–nemzetiség megkülönböztetés Engels számára bizonyos politikai következtetéseket tesz lehetővé. Miközben hangsúlyozza „a nagy európai *nemzeteknek*" jogát az „önálló és független létezéshez", és „az európai történelmi népek nemzeti létezéshez való jogának nagy kérdéséről" beszél, vitatja, hogy joguk volna

> független nemzeti létezéshez azon népek számos kis maradványának, amelyek, miután hosszabb vagy rövidebb ideig szerepeltek a történelem színterén, végül alkotórészekként felszívódtak egyik vagy másik hatalmasabb nemzetbe, amely nagyobb életereje folytán nagyobb akadályok leküzdésére volt képes. (MEM 16. köt., 143. sk. o.)

A „történelemnélküli" nemzetek fogalmát századunk első éveiben azután Otto Bauer dolgozta ki részletesebben, *A nemzeti kérdés és a szociáldemokrácia* c. művében.[12] Bauer azonban hangsúlyozta, hogy – szemben Engels felfogásával – azok a nemzetek, amelyek évszázadokon keresztül nem rendelkeztek önálló politikai történelemmel, a jövőben még nagyon is szert tehetnek arra.[13] Sőt, Bauer „a történelemnélküli nemzetek ébredését" kora jellegzetes jelenségének tekintette.[14]

Jelen tanulmányomban a Deutsch által javasolt nép–nemzetség–nemzet hármas megkülönböztetést fogom alkalmazni. A *nemzet,* ezek szerint, „olyan nép, amely állami uralomra tett szert vagy mintegy-kormányzati képességeket hozott létre ama célból, hogy egy közös akaratot alakítson, támogasson, és keresztülvigyen."[15] A *nemzetiség* olyan nép, amely arra törekszik, hogy nemzetté váljon. *Nemzetállamon* olyan államot értek, melyben a lakosság túlnyomó többségét egyetlen nemzet alkotja. *Nacionalizmus*on azokat az érzelmi attitűdöket és politikai mozgalmakat értem, amelyek egy nép nemzetté alakulását segítik elő vagy célozzák. – Ezeket a megkülönböztetéseket nem mindig könnyű ellentmondásmentesen alkalmazni. A nehézségek azonban nem a nemzetiség, nemzet, és más rokon fogalmak állítólagosan illúzorikus jellegéből fakadnak, hanem ama történelmi realitások rendkívül bonyolult voltából, amelyek ezen fogalmak alapját képezik. Tekintsük Svájc példáját. Popper azt látszik sugallni, hogy a svájciak, jóllehet közös politikai hitvallás egyesíti őket, nem alkotnak nemzetet[16], mivel nem tartoznak egyazon nyelvi közösséghez. Mármost nyilvánvaló, hogy a közös anyanyelv vezető szerepet játszik egy nép, nemzetiség, vagy nemzet egységének kialakításában. Ám nem játszik kizárólagos szerepet,[17] és nem játszik olyan szerepet, melyet más tényezők ne vehetnének át. Otto Bauer a „nemzetet" mint „sorsközösségből fakadó jellemközösséget" és „kultúrközösséget" határozta meg, és amellett érvelt, hogy a „nyelvközösség" pusztán aspektusa, gyakran pusztán következménye, az előbbinek.[18] Deutsch pedig azt fejtegeti, hogy a népet alkotó közös kultúra és kommunikációs szokások olykor nemzetet formálhatnak eltérő nyelvű csoportokból is.

> A svájciak például négy nyelvet beszélnek, de osztoznak a szemantikai jelentések közösségében. A *liberté* szó a franciaajkú svájci számára a helyi autonómia tetemes mértékét jelenti. A francia számára ugyanez a szó erősen központosított köztársaságot jelent, melyet De Gaulle tábornok dicsőségteljesen vezet. A németajkú svájci számára a *Freiheit* pontosan ugyanazt jelenti, mint genfi honfitásának a *liberté* – helyi autónómiát és függetlenséget. A német számára, ugyanakkor, a

[12] *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie.* Wien: 1907. A könyvet 1924-ben újranyomták (Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung), ebből a kiadásból idézek.

[13] *Die Nationalitätenfrage,* 190. sk. o., 371. sk. o.

[14] Uo., XI. o.

[15] K. W. Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives.* New York: 1969. 19. o.

[16] Popper a „nemzetiség" kifejezést használja (ld. az idézetet fentebb, 476. o.), ám nyilvánvaló, hogy ez a kifejezés nála nem-technikai, mindennapi jelentésében szerepel, vagyis annyit tesz, mint „nemzethez tartozni".

[17] Nem-nyelvi kulturális elemek, közös történelmi és politikai élmények, településszerkezeti tényezők, s a közlekedési és szállítási lehetőségeket meghatározó földrajzi feltételek ugyancsak lényeges szerepet játszanak.

[18] I. m. 113. o., XX. skk. o.

Freiheit gyakorta nem mást jelent, mint alávetettséget egy ismert kormányzatnak – a tekintély valamely szimbólumának, amint ez Németországban, vagy Németország egyes részeiben, a történelem során szokásos volt. Más szavakkal: a svájciak egyetlen népet alkotnak, jóllehet négy különböző nyelvet beszélnek; a németajkú svájci és a németajkú német különböző népekhez tartoznak, jóllehet ugyanazt a nyelvet beszélik. (*Nationalism and Its Alternatives,* 13. sk. o.)

P. F. Sugar, mint láttuk, Németország németjeit és Svájc németjeit úgy tekinti, mint akik *egy* „nemzetiséghez" tartoznak; vagyis Sugar és Deutsch nemcsak különböző terminológiát használnak, hanem, valójában, ténykérdésekben sem értenek egyet. Az ilyen nézetkülönbségek azonban nem föloldhatatlanok; meglétüket tudományos kihívásnak kell tekintenünk – kihívásnak, melyre fogalmaink még pontosabb explikációjával kell válaszolnunk, és még empirikusabb és kritikusabb vizsgálatokkal.

Popper nemzetre és nemzettudatra vonatkozó fogalmaival és tételeivel éppen az a baj, hogy kizárják az ilyen vizsgálatokat. Vegyük szemügyre például, hogy miképpen alkalmazza a „nemzetállam" kifejezést.[19] Egyfelől „a nemzetállam elvét" azonosnak tekinti (azt hiszem, helyesen) azzal a követeléssel, hogy „minden egyes állam területe valamely egyetlen nemzet által lakott területtel essék egybe", másfelől megjegyzi, hogy „Masaryk Csehszlovákiája" „a nemzetállam elvére épült". Ám Csehszlovákiát, az első világháború után, nyilvánvalóan nem egyetlen nemzet lakta. „Minden látszat ellenére" – ahogy A. J. P. *Taylor* fogalmaz – Csehszlovákia

> nemzetiségek állama volt, nem nemzetállam. Csak a csehek voltak valódi csehszlovákok; és Csehszlovákián még ők is egy cseh jellegű központosított államot értettek. A többiek – szlovákok, magyarok, rutének, és mindenekelőtt a németek – nemzeti kisebbségek voltak: olykor belenyugvók, olykor elégedetlenek, de sohasem meggyőződéses hívei a önnálló rendnek. (Taylor, *The Origins of the Second World War.* Harmondsworth: Penguin, 1964. 190. sk. o.)

Az új állam határai, írja Joseph F. *Zacek* „Nationalism in Czechoslovakia" című tanulmányában,

> nem egyszerűen a nemzeti önrendelkezés alapján lettek kijelölve, de történeti és „természetes" határok, valamint gazdasági és stratégiai elvek figyelembevételével. Ennek eredményeképpen, Csehszlovákia csaknem a Habsburg Birodalom soknemzetiségű mikrokozmoszává lett, melyben, durván, hét millió cseh, két millió szlovák, több mint három millió német, háromnegyed millió magyar, félmillió rutén, és nyolcvanezer lengyel lakott. Közülük a németek, a magyarok és a lengyelek nem önként csatlakoztak az új államhoz, a szlovákok és rutének pedig abban a reményben, hogy autonómiát nyernek. (A Sugar és Lederer által szerkesztett *Nationalism in Eastern Europe* c. kötetben, 193. o.)

Csehszlovákia egyébként nyilvánvalóan *nem* volt „az egyik legjobb és legdemokratikusabb állam . . . minden eddig létező államok között", ahogyan Popper állítja;[20] Masaryk pedig,

[19] Ld. fentebb, 476. o.

[20] „A szomszéd államok a fennhatóságok alá került magyarokra is vonatkozó kisebbségi szerződéseket nem tartották tiszteletben, a nemzeti kisebbségek, így a magyarok jogait is gyakran súlyosan megsértették." *Magyarország története* 8. köt., főszerkesztő Ránki György (Budapest: Akadémiai, 1976), 424. o.

jóllehet bizonyos értelemben joggal nevezhető demokratának, határozottan nem volt „a nyílt társadalom egyik legnagyobb előharcosa" – ideáljai igencsak különböztek Popper eszméitől. Egy olyan társadalom eszméje, amelyben minden norma kritika alá vonható, amelyben egyetlen intézményre sem kell a megfellebezhetetlen szükségszerűség érzésével tekinteni: viszolyogtató lett volna Masaryk számára. „Amit európai erkölcsnek, társadalmi viszonyoknak, haladásnak neveznek", írta Masaryk, „olyan feltételekkel jár, amelyeket sok ember csak szelleme egészének szétrombolásával tud teljesíteni.... Amit *civilizációnak, fölvilágosodásnak, műveltségnek, haladásnak* nevezünk, az eredményezi az erősen elterjedt pszichózisokat."[21] Nem az ész, csak a *vallás* vezetheti az embert. „Az emberiségnek" – írja Masaryk –

> szellemi vezetésre van szüksége ahhoz, hogy eljusson az igazhoz, a jóhoz és a széphez; erre a vezetésre azonban csak az a hatalom alkalmas, amely képes az emberi lélek legbensőbb mélységeit tartalommal telíteni, vagyis a vallás. ... Ha elvész a vallásosság, az egyház hatalma, úgy elvész a vigasz, a remény és az életöröm is. Egyes szellemek ugyan úgy vélik, hogy minden vallás nélkül is képesek igaz, jó és szép módon élni; ám ez voltaképpen csak önáltatás. (Uo. 84. o.)

A „nyílt társadalomban" – Popper felfogása szerint – semmilyen végső tekintélyt nem ismernek el, és e társadalom „számos tagja törekszik arra, hogy mások helyét elfoglalja".[22] Masaryk számára azonban az ilyen viszonyok éppenséggel a társadalom patológiáját jelentik. „A szellemi szétzilálódottság melegágyát olyan népeknél találjuk meg," – írja –

> amelyek ledobják a tekintély igáját, olyan népeknél, amelyek egyesületeket hoznak létre, amelyek maguk akarják törvényeiket megalkotni, amelyek irodalmi hírnévvel rendelkeznek; olyan országokban, amelyekben az embereket véget nem érő törekvés hajtja, hogy elmeneküljenek abból a szférából, melybe születésük szánta őket. (I. m., 111. o.)

Ama pszichológiai veszélyek, amelyek a „zárt" társadalmak fölbomlását kísérik, persze nem ismeretlenek Popper számára. Hiszen maga is a *„civilizáció feszültségéről"* beszél, feszültségről, amely abból a követelésből folyik, „hogy racionálisak legyünk, önmagunkat irányítsuk, és hatalmas felelősségeket vállaljunk". Popper figyelmét nem kerüli el, hogy a „zárt" társadalmak „biztonságérzést" nyújtanak tagjaik számára, akik ezt a társadalmat úgy élik meg, „amiképpen a gyermek éli meg családját és otthonát", s hogy „a zárt társadalom fölbomlásával" minden biztonságérzés elenyészik.[23] Fölismeri így azt is, hogy „a nacionalizmus válasz egy szükségletre – az emberek ama vágyára, hogy megtalálják és ismerjék pontos helyüket a világban, és hogy egy erős, kollektív testülethez tartozzanak."[24] Ezt a vágyat azonban Popper pusztán-pszichológiai, hisztérikus késztetésként veti el – olyan érzelemként, amelyet el kell fojtanunk, hiszen „ez az ára annak, hogy emberek legyünk".[25] Popper nem képes a nemzettudat *jelentőségét* megérteni. Nem ismeri fel,

[21] T. G. Masaryk, *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation.* Wien: 1881. 114. sk. o. – Az eszmékhez, melyeket e korai munkájában kifejtett, Masaryk azután egész életén át ragaszkodott.

[22] *A nyílt társadalom* I. köt., 153. o.

[23] Uo., 154. o.

[24] Uo., II. köt., 60. o.

[25] Uo., I. köt., 154. o.

hogy a nemzeti törekvések előtérbe nyomulása, az a rendkívüli szerep, amelyet ezek a törekvések játszottak és ma is játszanak, az ő „racionalitás"-fogalmát, és a „nyílt" társadalomról alkotott fogalmát egyszerűen *illuzórikusnak* mutatja. Az embernek nem azért van szüksége „zárt" társadalomra, mintha gyenge volna, vagy képtelen a racionális gondolkodásra, hanem azért, mivel a „racionalitás" nem másban áll, mint egy bizonyos konformitásból az adott társadalom szabályai, normái szokásai, intézményei iránt. A „nyílt" társadalom, mondja Popper, olyan társadalom, melynek tagjai „racionális döntéseket hoznak, azaz olyan döntéseket, amelyek a következmények mérlegelésén s a következmények közötti preferenciális választásokon alapszanak"; olyan társadalom, melyben elismerik a „racionális személyes felelősséget".[26] – A „racionális döntés" és „személyes felelősség" fogalma azonban – mondjuk ki – *tartalmatlan,* ha *in abstracto* tekintjük, azaz elszigetelten azoktól a történeti és társadalmi körülményektől, amelyekben elsődlegesen alkalmazásra kerül vagy került. Nagyon világosan fogalmaz ebben a vonatkozásban Michael *Oakeshott.* „Minden tényleges viselkedés" – írja Oakeshott –

> minden specifikus tevékenység a tevékenység egy már létező módozatának összefüggésében jön létre. És a ‚tevékenység módozatán' annak ismeretét értem, hogy mi a megfelelő viselkedés az adott körülmények között. . . . A viselkedés 'racionális', ha megőrzi és esetleg erősíti a tevékenység ama módozatának koherenciáját, melyhez tartozik. (M. Oakeshott, *Rationalism in Politics.* London: Methuen, 1962. 101. sk. o.)

Azaz semmilyen tevékenység nem „racionális" önmagában,

> a ‚racionalitás' bizonyítvány, melyet minden, a tevékenységek összetartozásának, koherenciájának folyamában elhelyezkedő, életmódot alkotó viselkedés számára kiállítunk. (Uo., 109. o.)

A „szabadság" fogalma, melyet Popper oly alaposan kiaknáz, midőn a nyílt társadalom előnyeit taglalja, ugyancsak

> nem tekinthető a körülményektől függetlenül – jövőbe-tekintve – elgondolt 'eszménynek' vagy álomnak. Ez a fogalom, a tudományos hipotézishez hasonlóan, a viselkedés valamely eleve konkrét módjából fakad. A szabadság nem 'emberi jog', melyet az emberi természet valaminő spekulatív fogalmából levezethetünk. . . . A szabadság . . . semmi mást nem jelent, mint meghatározott intézményeket és eljárásokat. (I. m., 121. o.)

A „nyílt társadalom" és a „kritikai racionalizmus" fogalma, úgy vélem, meglehetősen érthető politikai ellenszenvek és preferenciák kifejezése. E fogalmak számára azonban Popper nem volt képes kielégítő elméleti alapokat találni. Alapvető *elméleti* meggyőződéseinek valójában olyan következtetésekhez kellene vezetniök, amelyek igencsak különböznek a *Nyílt társadalom* következtetéseitől. Innen a számos ellentmondás. Popper például látja, hogy az ésszerűség társadalmi természetű, szemben az intellektuális adottságokkal, vagy okossággal. Az ész, csakúgy mint a nyelv, a társadalmi élet termékének mondható." (*A nyílt társadalom* II. köt., 213. o.)

Popper elismeri, hogy „rációnkat a 'társadalomnak' köszönhetjük – vagy egy meghatározott társadalomnak, mondjuk a nemzetnek", és elismeri, hogy „sokat köszön-

[26] Uo., 152. o.

hetünk a tradíciónak".[27] Ám ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „meg kell szabadulnunk ama attitűdtől, mely a tradíciót szentnek, vagy önmagában értékesnek tekinti", és hogy „az autoritarianizmus és a racionalizmus... egymással nem egyeztethetők össze",[28] – vagyis nem ismeri föl, hogy az olyan tradíció, amely szabadon kritizálható, egyáltalán nem *funkcionál* tradícióként;[29] illetve, hogy a tradíciók *mint* tradíciók *nem változtathatók meg,* jóllehet *változhatnak* és *változnak.* Ahogyan Oakeshott fogalmaz:

> A viselkedés tradíciója nem rögzített és merev cselekvés, hanem összefüggések folyama. Külső befolyás ideig-óráig megszakíthatja; eredeti irányától eltérhet, beszűkülhet, kiszáradhat; s olyan mélyen fekvő ellentmondások is föltárulhatnak benne, amelyek (külső segítség nélkül is) válsághoz vezetnek. Ha az ilyen válságok leküzdésére a társadalomnak rendelkezésére állna valamilyen szilárd, állandó, független vezérelv, azt nyilván tanácsos volna követni. De ilyen vezérelv nincsen; nem támaszkodhatunk másra, mint a viselkedés tradíciójának ama törekdékeire, maradványaira, emlékeire, melyeket a válság még épségben hagyott. (I. m., 126. o.)

Talán Oakeshott csak azokat győzi meg, akik már egyébként is vele egy nézetet vallanak. Ahhoz, hogy egy ilyen álláspont alátámasztására *érvekkel* rendelkezzünk, Ludwig *Wittgenstein* írásaihoz alkalmas fordulnunk. Az ő speciális elemzései arra vonatkozóan, hogy: mit tesz az, ha egy szabályt követünk, ha egy kifejezésnek mindnyájan ugyanazt a jelentést tulajdonítjuk, ha valamiben biztosak vagyunk stb. – igencsak magukkal ragadó erejű elemzések. Nem fogom, természetesen, megkísérelni, hogy Wittgenstein vonatkozó érveit itt összefoglaljam,[30] de szeretnék emlékeztetni azon eredmények némelyikére, amelyekhez végül eljut. Az embernek, írja Wittgenstein, „bizonyos tekintélyeket el kell ismernie ahhoz, hogy egyáltalán ítélhessen"; tekintélyeket, mint például *iskolánk,* vagy öröklött világképünk. Olyan *alapok* ezek, amelyekkel szemben minden kétely üres.[31] Wittgenstein elemzéseinek fényében a „kritikai racionalizmus" egy igencsak kritikátlan racionalizmusnak bizonyul, olyan racionalizmusnak, amely kritikátlan saját korlátaival szemben. Azok a korlátok, amelyeket Wittgenstein megvon, nem arra szolgálnak persze, hogy mintegy az *irracionalizmus* számára teremtsenek új lehetőségeket.[32] Inkább arra szolgálnak, hogy megakadályozzák az ésszel való *visszaélést,*

[27] Uo., II. köt. 214. o.

[28] Uo.

[29] Tradíció és ráció fogalmát egymáshoz közelíteni, ezen fogalmak között *közvetíteni* Poppernek, megítélésem szerint, sohasem sikerült, még abban az előadásában sem, amelyben – éppen Oakeshotttól megigézve – a tradíciók társadalmi funkcióját illetően viszonylag helytálló nézeteket hangoztat: a „Towards a Rational Theory of Tradition" című, 1948-ban tartott előadásában. Ld. pl. *Conjectures and Refutations* c. kötetében, London: Routledge and Kegan Paul, 1965, ahol különösen a 121. sk. és 130. sk. oldalon találhatók figyelemre méltó megfogalmazások.

[30] Utalni szeretnék azonban Rudolf Haller „Über das sogenannte Münchhausentrilemma" c. tanulmányára (*Ratio* 16/2, 1974), ahol a szerző Wittgenstein nézeteit szembeállítja H. Albert, Feyerabend és Popper nézeteivel; G. H. von Wright és B. F. McGuinness írásaira a von Wright által szerkesztett *Problems in the Theory of Knowledge* c. kötetben (Den Haag: 1972); Norman Malcolm érfelmező esszéire, különösen a „The Groundlessness of Belief" címűre (a szerző *Thought and Knowledge* c. kötetében, Ithaca, N. Y.: 1977); és „Wittgenstein új tradícionalizmusa" c. írásomra (*Világosság* 1975/10. sz.).

[31] Wittgenstein, *On Certainty.* 493., 47., 664., 94., 449. és 312. par.

[32] Wittgenstein racionalizmusa jóval koherensebb, mint Popperé. Néhány sort idézek itt az ismert Marcuse–Popper konfrontációból (*Revolution oder Reform*? München: 1971. 38. sk. o.). „A társadalmi szférában is" – kezdi érvelését Popper –

az ész önmegsemmisítését. Wittgenstein vizsgálódásai, mondhatnánk, egy *önkritikus racionalizmus* irányába mutatnak.

Wittgenstein eddig ismertté vált írásai nem tartalmaznak közvetlen utalást a nacionalizmus problémájára.[33] Emberre, nyelvre, társadalomra vonatkozó nézetei ugyanakkor olyan keretet képeznek, melyben a nemzetiség, nemzet és jelesül a *nép* fogalma gyümölcsözően elemezhető. Bizonyos értelemben persze nyilvánvaló, hogy a nyelv problémái iránt mélységesen érdeklődő filozófus vizsgálódásainak valamiképpen fényt kell vetniök minden olyan szociológiai jelenségre, melyben a nyelvi vonatkozás lényeges szerepet játszik – így jelesül a nemzetképződés és nemzettudat jelenségére is. De Wittgenstein jelentősége mélyrehatóbb. Az a felfogása, hogy a társadalmilag és pszichológiailag-logikailag végsőként *adottat* – a különböző kollektív „életformák" képezik; vagy arra vonatkozó elemzései, hogy hogyan válnak a közös jelentések közösségképző elemmé, miközben közösségbeli használatuktól elválasztva szilárd jelentések nem is léteznek – minden bizonnyal olyan hátteret alkotnak, mely előtt a nép fogalma, s más rokon fogalmak, érthetőbbekké válnak. Az agresszív nacionalizmus eszméjétől ugyanakkor – más népek lebecsülésétől – Wittgenstein kétségkívül visszaborzadt volna. Önkritikus racionalizmusát, ha azt a nemzeti kérdés politikai terminológiájába ültetjük át, inkább egy *önkritikus nacionalizmus* fogalmi alapvetéséhez való egyfajta hozzájárulásnak tekinthetjük.

ötleteink és elméleteink vannak. Elméleteket dolgozunk ki a társadalmi bajok orvoslására, megkíséreljük következményeiket átgondolni, s az elméleteket azután ennek megfelelően értékeljük. [Az interjúkészítő:] De mit jelentenek itt a 'társadalmi bajok'? Hogy hol hibás a társadalom működése, azt csak bizonyos értékelképzelések alapján mondhatjuk meg. Miképpen lehet eldönteni ill. igazolni, hogy ezen társadalmi posztulátumok melyike helyes, s melyike helytelen? [Popper:] Ezt nem lehet igazolni. Ugyanúgy, mint ahogyan a természettudományokban sem lehet semmit sem igazolni. De vitatkozni lehet róla. És össze lehet hasonlítani egymással a különböző társadalmi beállítottságokat és következményeiket. Valamely társadalmi érték elfogadása vagy elvetése végső soron puszta elhatározás kérdése. [Az interjúkészítő:] A társadalom axiómáit, a politikai axiómákat így végül is nem lehet igazolni, csupán személyes elhatározással dönthetünk mellettük vagy ellenük! Valójában az Ön eszméje is, a „nyílt társadalom", egészében ilyen alapelhatározásra épül: ti. a racionalitás melletti elhatározásra a társadalmi szférán belül is... Tudna még erről valami közelebbit mondani? [Popper:] A racionalizmus nagyra becsüli az érvelést, az elméletet, és annak tapasztalati ellenőrzését. De ezt az elhatározást a racionalizmus mellett, nem lehetséges megint csak érvekkel és tapasztalattal megalapozni. Jóllehet vitatkozni lehet róla, végül is irracionális döntésen alapszik, s azon, hogy hiszünk az észben.

[33] Wittgenstein ugyanakkor tett néhány megjegyzést bizonyos „nemzetkarakterekre" vonatkozóan: a háború utáni osztrákok karakterére vonatkozóan („az *osztrákok* a háború óta oly nyomorúságosan mélyre süllyedtek, hogy beszélni is kár róluk" – írta Russellnak 1921-ben, ld. Wittgenstein, *Letters to Russell, Keynes and Moore*, Oxford: Basil Blackwell, 1974, 98. o.), és a zsidó intellektus jellegzetességeire vonatkozóan (ld. pl. *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt /M.: Suhrkamp, 1977, 43–48. o.).